

Dr NATAŠA MILIĆEVIĆ, naučni saradnik
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Republika Srbija
natasa.milicevic@mts.rs

UDK: 94(497.11)"1941/1944"
35.087(497.11)"1941/1944"

originalan naučni rad
primljeno: 26. mart 2018.
prihvaćeno: 16. maj 2018.

<https://doi.org/10.29362/ist20veka.2018.2.mil.69-86>

ČINOVNICI U OKUPIRANOJ SRBIJI 1941–1944.*

APSTRAKT: *U članku se analizira položaj činovnika tokom nemačke okupacije Srbije u Drugom svetskom ratu. Posebna pažnja posvećena je merama koje je domaća vlast pod okupacijom, a uz kontrolu i nadzor okupacionih vlasti, preduzimala prema činovništvu. Razmatran je, pored njihovog cilja, uloge i značaja, i uticaj koje su one imale na položaj i status činovnika u srpskom društvu pod okupacijom. Nisu zaobiđeni ni odgovori činovnika kako na promenjene uslove života i rada tako i na pojedine mere. Rad je pisan na osnovu arhivskih izvora, štampe, memoarskih i dnevničkih zapisa i relevantne literature.*

KLJUČNE REČI: Srbija, Drugi svetski rat, nemačka okupacija, srpsko društvo, činovnici, srpska upravna vlast, „svet rada“, položaj, status

Činovnici u okupiranoj Srbiji u Drugom svetskom ratu predstavljaju važnu, a nedovoljno istraženu temu srpske historiografije. Nju su tek uzgredno doticali istraživači u okviru svojih istraživanja pojedinih pitanja pod okupacijom.¹ Njihovi rezultati, svedeni ipak na pojedine oblasti društva, poput privrede ili prosvete, pokazuju da nedostaje šira analiza položaja činovnika pod nacističkom okupacijom. Ona treba da pruži brojne odgovore ne samo o promenama i položaju činovničkog sloja već i u kakvom je stanju bilo srpsko društvo i srpska „država“ odnosno vlast pod okupacijom, koja je, pod nadzorom nemačke okupacione vlasti, „upravljala“ činovničkim aparatom.

Činovnici su, s obzirom na obrazovanje, u zemlji sa nedovoljno pismenih, u doratnom periodu predstavljali svojevrsnu elitu. Njihov društveni položaj

* Rad je deo projekta *Srbi i Srbija u jugoslovenskom i međunarodnom kontekstu: unutrašnji razvitak i položaj u evropskoj/svetskoj zajednici*, (47027), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ Pomenimo samo neke autore i radove: Драган Алексић, *Privreda Srbije у Другом светском рату* (Београд: ИНИС, 2002); Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944. Судбина институције под окупацијом* (Београд: Архив Србије, 2009); Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941–1944*, 1–2 (Beograd: „Sloboda“, 1979); Слободан Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945* (Ниш: Центар за балканске студије, 2004).

i ugled određen je autoritetom države, koja je još od 19. veka merama postepeno nastojala da od njih stvori sloj koji može da izvede modernizaciju srpskog društva. Imali su sigurna primanja, mada za najveći broj činovnika često nedovoljna za život, što je uticalo na pojavu korupcije. Neretko su, pored plate, znatne prihode ostvarivali i kroz nagrade u komisijama, odborima i slično. Bilo im je zabranjeno da se bave drugim sporednim delatnostima, posebno zanatima, trgovinom i industrijom. Na taj način trebalo je stvoriti činovnike potpuno ekonomski zavisne od države. Za razliku od državnih, privatni činovnici su bili bolje plaćeni, ali su bili podložniji privrednim i društvenim krizama, pa im je položaj bio nesigurniji. Zato su činili i, ekonomski gledano, manje stabilnu grupaciju nego državni činovnici. Nas ovde prvenstveno zanimaju državni činovnici, mada tamo gde je to važno, radi poređenja, neće izostati ni praćenje privatnih činovnika. Ono što je značajno zaključiti jeste da je tokom međuratnog perioda karijera u državnoj službi obezbeđivala ugled i uticaj, zbog čega je smatrana dobrim i sigurnim poslom.² Međutim, slom države u ratu 1941. godine i dugotrajna okupacija iz osnova su poremetili predratno srpsko društvo i njegovu strukturu. Činovnici su, uostalom kao i drugi slojevi društva, pretrpeli dramatične promene u pogledu društvenog položaja i statusa.

Nemačka okupaciona vlast je već od prvih dana okupacije zahtevala od činovnika da se vrate na stare dužnosti i produže rad. Za nju je bilo mnogo lakše i jednostavnije da obnovi i iskoristi predratnu administraciju za sprovođenje svojih interesa, nego da stvara potpuno nov aparat sopstvene vlasti. To nije ništa neobično. Sličnu praksu je Nemačka već sprovela u drugim okupiranim zemljama Evrope.³ Zbog toga su se i neke od prvih naredbi upravo odnosile na činovnike. U jednoj od njih se insistiralo da sve „državne i opštinske vlasti, policija i škole“ treba da produže rad, da „sva zanatska preduzeća, trgovačke radnje i banke“ moraju da budu otvorene i nastave da pružaju svoje usluge stanovništvu.⁴ To je ponovio prilikom preuzimanja uprave 22. aprila 1941. i prvi zapovednik u Srbiji general Ferster (Helmuth Förster). On je, između ostalog, dodatno poručio činovnicima, kao i

² Ивана Добривојевић, „Под будним оком државе. Државни чиновници у Краљевини Југославији“ у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, уредник Милан Ристовић (Београд: Слио, 2007), 479–504; Ивана Добривојевић, *Државна репресија у доба диктатуре краља Александра 1929–1934* (Београд: ISI, 2006); Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III (Београд: Стубови културе, 1997); Milosav Jančićević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije* (Београд: Институт друштвених наука – Центар за социолошка истраживања, 1984); Педа Ј. Марковић, *Београд и Европа, 1918–1941: европски утицаји на процес модернизације Београда* (Београд: ИСП Савремена администрација, д. д. 1992); Мр Наташа Милићевић, „Српско грађанство у окупираној Србији 1941–1944“ (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2016), 35–36 итд.

³ Д. Алексић, *Привреда Србије...*, 138.

⁴ „Оглас за заузети југословенски териториј од 14. априла 1941“, *Службени лист за заузету југословенску територију*, бр. 1, 1941; „Проглас за заузети југословенски териториј од 14. априла“, *Општинске новине*, 24. 4. 1941, 2; „Оглас команданта немачких трупа у Београду од 14. априла 1941. поводом окупације Југославије. Оглас за заузети југословенски териториј“, *Априлски рат 1941: зборник докумената*, 2, прир. Antun Miletić (Београд: Војноисторијски институт, 1987), 690–695.

ostalim slojevima srpskog društva: „Ko se pridržava propisa i radi svoj posao, nema čega da se plaši. Time će samom sebi i svojoj zemlji koristiti.“⁵ Činovnici nisu imali neki izbor. Mogli su da se ne jave na posao i ne rade, ali onda su bili u opasnosti da se njihovo neizvršavanje naredbe shvati kao neprijateljski akt, što je nosilo mogućnost izvođenja na sud po odredbama tek uvedenog nemačkog kaznenog zakona.⁶ S druge strane, činovnici su odbijanjem da rade gubili i platu od koje im je zavisila egzistencija. Mogli su, doduše, da promene profesiju, ali su, zbog nemačke kontrole privrednog i društvenog života, imali više nego ograničen izbor.⁷ Činovnicima je za povratak na posao bio propisan i rok do 1. avgusta 1941. godine. Oni koji to nisu učinili u nekom razumnom vremenu bili su prinuđeni da objašnjavaju zbog čega to nisu uradili.⁸

Bez obnove domaćeg administrativnog aparata prestali bi da funkcionišu mnogi segmenti života srpskog društva pod okupacijom. Okupaciona vlast je želela suprotno, da se što pre uspostave „normalni“ uslovi života i rada. Time je ona obezbeđivala sprovođenje ciljeva svoje okupacione politike. Zato je nemačka vojna vlast, i pre formiranja najviših organa domaće uprave, koristila postojeće predstavnike lokalne uprave za izvršavanje naredbi na zauzetom prostoru.⁹ Ubrzo je obnovljen rad policije i žandarmerije, sudstva, a formirani su i najviši organi domaće, srpske vlasti, prvo u obliku Saveta komesara, a kasnije i vlade Milana Nedića. Međutim, okupator je, nemajući poverenje u rad domaće uprave, sprovodio vrlo strogu kontrolu i nadzor nad njenim radom i to nad svim nivoima, počev od najviših preko sreskih do opštinskih organa, u skladu sa strukturom sopstvene okupacione vlasti. Za najviše organe srpske uprave bio je zadužen Upravni štab Vojnog zapovednika na čelu sa Haraldom Turnerom (Harald Turner), u kojem je za svako ministarstvo postojao poseban odsek kao kontrolni organ. Za niže organe srpske vlasti bile su nadležne niže okupacione, vojno-upravne komande, koje su vršile neposrednu kontrolu njihovog rada.¹⁰ Či-

⁵ „Становницима Србије, Проглас генерала Ферстера од 22. априла“, *Општинске новине*, 24. 4. 1941, 3.

⁶ „Наредба о увођењу казненог права и казненоправних одредаба у заузетом југословенском територију“, *Службени лист за заузету југословенску територију*, бр. 1, 1941; „Наредба о полицијској казненој власти месних команданата у заузетом југословенском територију“, *Исто*. Према одредбама немачког казненог права, онај ко је прекршио наредбе војног заповедника, а не подлеже војном казненом праву, кажњаван је полицијским казnenim мерaма у зависности од прекршаја на шест недеља затвора или на новчану казну од 30.000 рајхсмарки („Наредба о увођењу немачког казненог права и казnenих одредаба“, *Општинске новине*, 25. 4. 1941, 3).

⁷ Тако је, примера ради, један чиновник непосредно после окупације земље одлучио да постане трговац. Иако је трговина била уносан посао у мирним временима, она то није била под окупацијом, осим ако се није пословало на „црном тржишту“ (*Ново време*, 19. 6. 1941, 3).

⁸ Историјски архив Београда (IAB), Управа града Београда (UGB), Техничко одељење, к-2953, Наредба Председништва Министарског савета – Господину Министру грађевина, бр. 2422, 24. децембар 1941.

⁹ „Проглас за заузету југословенску територију од 14. априла 1941“, *Службени лист за заузету југословенску територију*, бр. 1, 16. мај 1941; „Оглас команданта немачких трупа у Београду од 14. априла 1941. поводом окупације Југославије. Оглас за заузети југословенски териториј“, 690–695.

¹⁰ Србија је била подељена на четири војно-управне области, десет окружних команди, као и на бројне tzv. месне команде. О томе више у: Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogra-*

novnici su, osim toga, kao i drugi slojevi i grupacije, morali da poštuju opšte zabrane okupacione vlasti poput zabrane okupljanja na ulicama, slušanja stranih radio-stanica ili zabrane učešća i rada u kulturnim, sportskim, sindikalnim i drugim društvima.¹¹ Valja ovde primetiti i da je pomenuti zahtev okupatora propisan i dotadašnjim odredbama međunarodnog ratnog prava. Odredbe su, u isto vreme, na neki način čuvale i interese samih činovnika, kao dela pokorenog stanovništva. Činovnici su prema njima mogli da samostalno, bez prinude, donesu odluku o tome da li će ostati ili neće u službi pod okupacionim režimom, a da za to ne trpe nikakve sankcije.¹² Pomenuta pretnja, međutim, uz početna stradanja stanovništva, izgledala je stvarna, što je poništavalo njen značaj za činovnike.

Činovnici su, shodno rečenom, od početka okupacije bili pod posebnom pažnjom okupacione i domaće vlasti. Preko njih je trebalo obezbediti kako funkcionisanje najviših organa domaće vlasti tako i sprovođenje odluka koje su u interesu okupatora. Iako su na snazi ostali predratni zakoni koji su regulisali njihov položaj, donesene su brojne uredbe, naredbe i zabrane koje su uticale na raniji rad, posao i karijeru činovnika. Novostvoreni svet rada i života činovnika pod okupacijom postao je svet u kojem su dominirali pritisak domaćih i okupatorskih vlasti, stalan strah za opstanak u službi, provere pouzdanosti i lojalnosti, ali i svet malih plata, nedovoljnih za život.

Prve mere domaćih vlasti, koje su u raznim formama donošene tokom cele okupacije, bile su usmerene na smanjenje broja činovnika i utvrđivanje njihove pouzdanosti. Izgleda da je, prema proceni Milana Aćimovića, predsednika Saveta komesara, bilo dvostruko više činovnika nego što je potrebno „državi“, koja je znatno suzila svoju teritoriju i unutrašnju nadležnost.¹³ Neke njene kompetencije preuzeo je okupator (spoljne poslove, spoljnotrgovinsku razmenu, vojne poslove...), što je uticalo na smanjen obim posla srpskog upravnog aparata. Zato je, smatrali su visoki predstavnici domaće vlasti, bilo neophodno reorganizovati unutrašnju upravu. Postojali su, međutim, i drugi uzroci tako brojnog činovništva. Znatno broj činovnika je nasleđen iz ionako velikog aparata Kraljevine Jugoslavije, mnogi činovnici su izgubili službu u ustanovama koje su morale da smanje svoje poslove ili su bile ukinute (Predsedništvo Ministarskog saveta, Senat, Narodna skupština...),¹⁴ a priličan broj činovnika – izbeglica

du 1941–1944 (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979), 70–74; B. Borković, *n. d.*, 1, 39; Д. Алексић, *Приврета Србије...*, 138, itd.

¹¹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 132–133.

¹² Smilja Avramov i Milenko Kreća, *Međunarodno javno pravo* (Beograd: Naučna knjiga, 1990), 568; Zoran Vučinić, *Međunarodno ratno i humanitarno pravo* (Beograd: Službeni glasnik, 2006), 392–394.

¹³ „Нови пут Србије“, *Обнова*, 18. 7. 1941, 3.

¹⁴ Ovde treba pomenuti da je Predsedništvo Saveta komesara preuzelo nadležnosti pomenutih ustanova, kao i deo njihovog činovničkog aparata. Međutim, za one koji su ostali bez posla saglasnost je mogao, prema jednoj naredbi, da dâ samo predsednik Vlade Milan Nedić (IAB, Uprava grada Beograd, Tehničko odeljenje, k-2953, Naredba Predsedništva Ministarskog saveta – Gospodinu Ministru građevina, br. 2422, 24. decembar 1941).

primljen je iz krajeva van Srbije.¹⁵ Postojeće srpske finansije nisu mogle da izdrže takav izdatak. Zato je domaća vlast, uz nadzor i kontrolu nemačkih okupacionih organa, morala da otpušta činovnike kako bi rasteretila budžet, redovno isplaćivala plate preostalim činovnicima, ali i stvorila pouzdan i efikasan činovnički kadar. Prethodno je za obezbeđenje materijalnog položaja činovnika uveden egzistencijalni minimum, koji je procenjen u zavisnosti od razreda skupoće. Tako je prvi razred skupoće iznosio 2.500 za ženu i muža i za svako dete po 500 dinara (kao i 1940).¹⁶ Taj minimum je, kao i pred rat, bio nedovoljan da pokrije troškove života. Čak je u međuratnom periodu on bio jedan od motiva za intenzivnije zapošljavanje žena.¹⁷ Međutim, sada je Savet komesara uradio upravo suprotno i odlukom 29. maja 1941. otpustio iz službe razne kategorije žena, koje su imale neke druge prihode u okviru egzistencijalnog minimuma,¹⁸ što se dosta teško odrazilo na materijalni život porodice. Za njom je usledila 13. juna 1941. još jedna važna odluka kojom je iz državne službe otpušten ili penzionisan veliki broj državnih službenika.¹⁹ Njome su bila zabranjena postavljena, unapređenja, kao i davanje periodičnih povišica. Isto tako, nisu se smeli isplaćivati ni honorari a ni nagrade. Svi stariji službenici, koji su imali preko 60 godina, kao i oni koji su navršili trideset godina efektivne službe, penzionisani su. Oni, za razliku od drugih, jesu isključeni iz „sveta rada“, ali nisu ostali bez prihoda.²⁰ Ovi drugi, koji su otpušteni, našli su se bez ikakvih izvora sredstava za život i bili bukvalno, kako se isticalo, „izbačeni na ulicu“. Oni jesu možda bili stari, ali su imali, pisalo je u jednoj molbi za vraćanje na posao, „sreće da prežive bombardovanje Beograda, dok su mnogi mladi stradali“.²¹ U isto vreme, posebnim naredbama nemačkih vlasti, došlo je i do otpuštanja iz službe činovnika jevrejskog i ciganskog porekla, a oni koji su primani ili ostajali u javnoj službi morali su da izjavom potvrde da nisu Jevreji niti da imaju takve srodnike.²²

Osim toga, zahtevalo se od činovnika u državnoj i samoupravnoj službi koji su imali bilo kakve privatne prihode da ustupe svoja mesta drugima. Milan Aćimović je kategorično istakao u jednoj izjavi da ministru u penziji, koji je

¹⁵ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 63, Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije 1941–1944, fascikla 54, Presuda Državnog saveta po tužbi Maćedonke Predić, br. 1469/42, 7. decembar 1942; M. Kreso, *n. d.*, 124.

¹⁶ Arhiv Srbije (AS), fond G-15, Ministarstvo finansija, fascikla 1, Odluka o regulisanju službenih odnosa ženskog osoblja u državnoj, banovinskoj i opštinskoj službi, 29. maj 1941; Isto, Uputstvo o primeni Odluke regulisanju službenih odnosa ženskog osoblja u državnoj, banovinskoj i opštinskoj službi, 4. jun 1941; Mr., „Редукција одозго“, *Општинске новине*, 5. 6. 1941, 2.

¹⁷ P. Marković, *n. d.*, 57.

¹⁸ AS, G-15, f. 1, Odluka o regulisanju službenih odnosa ženskog osoblja u državnoj, banovinskoj i opštinskoj službi, 29. maj 1941; Isto, Uputstvo o primeni Odluke regulisanju službenih odnosa ženskog osoblja u državnoj, banovinskoj i opštinskoj službi, 4. jun 1941.

¹⁹ „Одлука о службеним односима лица запослених у државној, банској и општинској служби“, *Службене новине*, бр. 81, 18. 6. 1941

²⁰ Исто.

²¹ IAB, Opština grada Beograda (OGB), Opšte odeljenje, Kabinet predsednika, 1921–1943, k-2, Molba pomoćnika ministra socijalne politike i narodnog zdravlja da se razmotri slučaj Miloša Trifunovića – Milosavu Stojadinoviću, predsedniku Beogradske opštine, 6. avgust 1941.

²² *Лист уредаба војног заповедника у Србији*, бр. 8, 31. 5. 1941; *Ново време*, 3. 6. 1941, 2.

raspolagao privatnom imovinom čiji su prihodi iznosili visinu njegove penzije, treba obustaviti penziju. Odlukama je, po njegovoj oceni, izvršena preraspodela prihoda, u kojoj neki nisu mogli da imaju previše a drugi ništa.²³ Uskoro je, početkom avgusta 1941, obelodanjena i mera o sistematizaciji radnih mesta u državnoj i samoupravnoj službi, koja je trebalo da utvrdi stvarne potrebe u resorima i predloži višak činovnika za otpuštanje.²⁴ Činovnici su, prema jednom propisu izvanrednog komesara za personalne poslove, podeljeni u nekoliko kategorija: u prvu spadali su oni koji se zadržavaju u službi, u drugu oni činovnici koji se kao nacionalno nepouzdana otpuštaju, u treću oni koje treba penzionisati ili iz ma kog razloga udaljiti, u četvrtu činovnici koji su materijalno obezbeđeni, dok su u petu kategoriju ulazili oni koji nisu srpske narodnosti.²⁵ Sistematizacija je trebalo da bude završena za dva meseca, ali je sporo sprovedena i praktično je potrajala celu okupaciju. To je, s jedne strane, omogućilo činovnicima da zadrže posao i prihode, ali ih je, s druge, dovelo u situaciju da stalno brinu za svoje radno mesto.

Pomenute mere, pored očiglednih finansijskih ušteda, trebalo je da svedu administrativni aparat na stvarne potrebe smanjene teritorije, te da ga učine i efikasnijim i ekonomičnijim. Sama okupatorska vlast je želela kadar pročišćen od nepouzdanih, korumpiranih i antinemačkih raspoložениh činovnika, dok je srpska upravna vlast njegovim smanjenjem htela i raskid sa predratnim sistemom i slikom činovnika kao podmitljivih, bogatih i grabljivih ličnosti, koje su dovele do propasti države i društva.

Treba istaći, ipak, da je gotovo istovremeno domaća centralna vlast počela sama da ublažava pomenute mere ili da ih čak prenebregava. O tome upečatljivo svedoče sledeći primeri. Ženama koje su bile udate za ratne zarobljenike odobren je povratak u službu.²⁶ Onda su iz odluka o otpuštanju žena, penzionisanju, kao i o zaposlenju honorarnih članova i dnevničara, praktično, izuzeti glumci, muzičari i druge osobe zaposlene u ustanovama kulture i umetnosti. To je vlast morala da uradi jer je pomenutim merama blokirala rad Narodnog pozorišta, Muzičke akademije, Akademije likovnih umetnosti i nekih drugih ustanova.²⁷ U isto vreme, zapošljavala je službenike – izbeglice. Njima je pridavan veliki značaj „u obnovi Srbije“, jer su oni, isticalo se, „kao dragoceni pioniri“, koji mogu da po-

²³ „Нови пут Србије“, *Обнова*, 18. 7. 1941, 3.

²⁴ „Уредба о систематизацији места у државној и самоуправној служби“, *Службене новине*, бр. 95, 6. 8. 1941.

²⁵ Љ. Шкодрић, *н. д.*, 109.

²⁶ „Одлука о исплати припадности породицама које су биле стално настањене пре 6. априла 1941. или су принуђене да се настане на територији под војним заповедништвом данашње Србије, оних активних државних службеника по Закону о устројству војске и морнарице, Закону о чиновницима, Закону о државним саобраћајном особљу, Закону о жандармерији и Закону о граничној трупи, који се налазе у заробљеничким логорима“, *Службене новине*, бр. 87, 9. 7. 1941; „Одлука о допунама прописа о службеним односима, 20. август 1941.“, *Исто*, бр. 105, 9. 9. 1941.

²⁷ Љ. Шкодрић, *н. д.*, 116; Боро Мајданац, *Позориште у окупираној Србији. Позоришна политика у Србији 1941–1944* (Београд: КИЗ Алтера и Удружење драмских уметника Србије, 2011), 41, 45–46, 48.

dignu Srbiju „na jedan viši kulturni nivo“. Prema jednom navodu, do sredine jula 1941. zaposleno je 3.000 učitelja širom Srbije, kao i 1.400 službenika u carinskoj i finansijskoj kontroli.²⁸ Izvanredni komesar za personalne poslove Tanasije Tasa Dinić bio je, kao i čitava srpska vlada, zbog sve većeg broja zaposlenih službenika 1942. godine pod oštrom kritikom nemačkih vlasti, koje su insistirale da se sa tom praksom prekine.²⁹ Nemačke vlasti su, uskoro, zbog neuspaha u smanjenju činovničkog kadra, odlučile da taj proces strogo nadziru i stavile su ga pod kontrolu Upravnog štaba.³⁰ Komesar Dinić se posebno žalio na veliku navalu činovnika – izbeglica, koja je pretila da, ako se prime, „broj službenika ne samo smanji nego praksom koja je u primeni taj broj bude veći nego što je bio“. Muke mu je zadavalo i izigravanje odluka o penzionisanju, jer se, zabeležio je, „obično za svakoga pronađe koji razlog da ostane i dalje u službi“.³¹ Zbog toga je on tražio ne samo da se striktno sprovode odluke o otkazu, već i da se, dodatno, iz službe isključe i druge kategorije činovnika, poput pripadnika masonerije, materijalno situiranih činovnika, kao i pripadnika nesrpske narodnosti.³² Slične zahteve ponovio je tokom 1943. godine predsednik vlade Milan Nedić, što pokazuje i da preduzete mere nisu imale uspeha, kao i da je bilo teško kontrolisati ministarstva.³³

Poseban značaj za rad i život činovnika imala je Uredba o uklanjanju nacionalno nepouzdanih službenika iz državne službe, donesena u leto 1941. godine. Ona je, u sklopu „čišćenja činovničkog aparata“, izazivala najveće kontroverze zbog nepreciznosti i moguće pojmovne rastegljivosti na razne činovnike, pa čak i na one koji tu realno ne mogu da potpadnu, a bili su, na primer, predmet nečije lične netrpeljivosti ili osvete. Spajala je u sebi moralne i političke kvalifikacije, lične kvalitete i rad u službi. Preko nje su, pored činovnika sklonih korupciji ili nemoralnom životu, otpušteni činovnici za koje se pretpostavljalo ili znalo da su komunisti i levičari.³⁴ Za njeno sprovođenje bio je nadležan izvanredni komesar za personalne poslove Tanasije Dinić. Prvobitno je dosta oštro primenjivana pa je, upravo po nalogu pomenutog komesara, otpušteni službenik, kao „nepouzdan i opasan po javni red i mir“, završavao u logo-

²⁸ Мирко Скрбић, „3000 учитеља – избеглица запослено је у Србији“, *Обнова*, 19. 7. 1941, 5.

²⁹ Vojni arhiv (VA), Nedićeva arhiva (Nda), 68a-3-46, Naredba Predsedništva Ministarskog saveta – Opštem odeljenju Predsedništva Ministarskog saveta, br. 1154, 7. maj 1942.

³⁰ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије (Зборник НОР-а)*, I-4, (Београд: Војноиздавачки завод „Војно дело“, 1954), 263–264, Реферат др Харалда Турнера, начелника Управног штаба Командујућег генерала и заповедника Србије – Команданту Југоистока, генералу Леру, 29. август 1942; Јб. Шкодрић, *н. д.*, 187.

³¹ VA, Nda, 68a-3-46, Akt Izvanrednog komesara za personalne poslove – Gospodinu Predsedniku Ministarskog saveta, br. 1923, 11. septembar 1942.

³² Isto.

³³ VA, Nda, 34-3-2, Naredba Predsedništva Ministarskog saveta – Ministru inž. Stojimiru Dobrosavljeviću, pov. br. 16, 18. mart 1943.

³⁴ Pod nju su potpadali činovnici koji su pripadali internacionalnim organizacijama (komunistima i masonima), činovnici koji su širili lažne vesti i remetili mir i red, pokazivali korupciju i sklonost prema korupciji, kao i činovnici koji su iskazivali nemarnost i nesavesnost u službi („Уредба о уклањању национално непоузданих службеника из јавне службе“, *Службене новине*, бр. 95, 6. 8. 1941).

ru.³⁵ Pri tom su se dešavale i greške jer su u logor upućivani i oni koji „ne mogu biti opasni“. Zato je ministarstvo unutrašnjih poslova tražilo da se o tome povede računa i da o svakom takvom slučaju bude obaveštavano. Međutim, s obzirom na to da je procena „nepouzdanosti i opasnosti“ ostavljena i lokalnim srpskim vlastima, to su mogućnosti za greške, pa i zloupotrebe bile velike.³⁶ Ne zna se tačno koliko je činovnika na taj način udaljeno iz službe. Prema proceni T. Dinića, na osnovu sistematizacije i ove mere, otpušteno je oko 10.000 činovnika.³⁷ Drugi podaci svedoče da je samo iz škola u istom periodu otpušten svaki četvrti zaposleni.³⁸ Mada je moguće i da je, bar po ovoj Uredbi, broj bio i manji. Naime, iako je, kao što smo pomenuli, njena primena u početku nosila oštrinu, ona je, u isto vreme, bila i izbegavana. Tako su pojedini ministri, umesto otpuštanja po toj Uredbi, službenike podvedene pod „nacionalno nepouzdanost“ penzionisali ili ih stavljali na raspolaganje. To je bilo daleko povoljnije, pošto su, prema predratnom Zakonu o činovnicima koji je i dalje bio na snazi, zadržavali i sva stečena prava.³⁹

U neposrednoj vezi sa pomenutom Uredbom jesu i provere ponašanja činovnika posle gušenja ustanka krajem 1941. godine. Tada su pokreti otpora, iako su prema činovnicima gajili i nepoverenje, što se naročito odnosi na komuniste, tražili njihovo opredeljivanje. Srpska uprava je zato s velikom pažnjom preduzela ispitivanje njihovog držanja, prevashodno u krajevima koji su bili žarište ustanka. U svakom mestu bile su osnovane i anketne komisije, koje su ispitivale i činovnike, ali i ostale građanske slojeve. Zauzet je stav da se, na primer, činovnici koji su bili primorani da priđu komunistima premeste, a ostali koji su imali simpatije prema njima podvedu pod Uredbu o nepouzdanosti i udalje iz službe.⁴⁰

Preduzeto „čišćenje činovničkog aparata“ trebalo je, između ostalog, da rastereti teško stanje srpskih finansija, obezbedi pouzdan, lojalan i „nacionalno

³⁵ VA, Nda, 20-5-43, Akt Ministarstva unutrašnjih poslova – Svim okružnim načelstvima i Upravi grada Beograda, br. 7130, 24. mart 1942.

³⁶ Isto.

³⁷ Љ. Шкодрић, *н. д.*, 109; M. Borković, *н. д.*, 2, 83–84. Najveći udar na zaposlene u oblasti prosvete i kulture sproveden je tokom 1942. godine, kada je iz službe udaljeno njih 3.858. Tada je iz Ministarstva prosvete uklonjeno 154 lica, iz Državne štamparije 221, sa Beogradskog univerziteta 203, iz srednjih i narodnih škola 3.287 (C. Керкез, *н. д.*, 396).

³⁸ M. Borković, *н. д.*, 2, 84.

³⁹ AS, Ministarstvo narodne privrede (G-5), f. 22, Predsedništvo Ministarskog saveta – Ministru narodne privrede, br. 2423, 24. decembar 1941; VA, Nda, 164-1-4, Predsedništvo Ministarskog saveta – Ministru narodne privrede, br. 2423, 24. decembar 1941.

⁴⁰ IAB, Uprava grada Beograda, Tehničko odeljenje, k-2953, Naredba Predsedništva Ministarskog saveta – Gospodinu Ministru građevina, br. 2422, 24. decembar 1941; VA, Nda, 1-2-19, Konferencija Predsednika „Vlade narodnog spasa“ Milana Nedića i ministra unutrašnjih poslova Milana Aćimovića sa okružnim načelnicima, 27. decembar 1941. U Čačku je, na primer, krajem godine ispitani veliki broj činovnika i drugih lica. Oni su pitani gde su bili i kako su se držali prema pokretima otpora, kao i to da li su bili primorani da im priđu i rade za njih (Narodni muzej Čačak, Predstojništvo gradske policije, br. 762016, Zapisnik saslušanja Mira Rakočevića, činovnika Direkcije pošta, iz Čačka, rađen u Predstojništvu gradske policije u Čačku, 23. decembar 1941).

ispravan“ činovnički kadar, koji bi svojim radom osigurao sprovođenje okupacionih i domaćih mera u privredi i društvu pod okupacijom. Delimično je tome poslužila i praksa zapošljavanja činovnika – izbeglica. Osim toga, uklanjanje činovnika je trebalo da označi i raskid sa predratnim društvom i odnosom prema državi, čije su ogledalo bili i činovnici. Istovremeno je ono trebalo i da ukaže na novi pravac u kome se kretala Srbija pod okupacijom, na „novi put Srbije“, na „novi poredak“ u okviru nacističke Evrope. Da li je to bilo tako?

Već je prethodna analiza pokazala da broj činovnika tokom okupacije nije smanjen nego da je čak i porastao. Njihove plate su bile, s obzirom na troškove života, veoma niske. Prosečni redovni prihodi činovnika su već krajem 1942. godine jedva pokrivali 10% stvarnih potreba činovničke porodice.⁴¹ Bilo je i veoma malo mogućnosti za njihovo povećanje. Ako se uporede prosečne plate činovnika 1941. i 1943. godine vidi se da su one tek neznatno, za oko 30%, porasle.⁴² To je, s obzirom na inflaciju, bilo nedovoljno da bi se odrazilo na njihov nizak materijalni standard. Rast plata je bio posledica ponovnog uvođenja mesečnih dodataka koji su, od povremenih, tokom vremena postali stalni.⁴³ Zanimljivo je, s gledišta analize, da su najviši državni činovnici u rang ministara krajem 1942. godine imali za skoro pet puta veću platu (oko 19.000) u odnosu na prosečnu činovničku platu. U slučaju nekih drugih, pre svega visokih činovnika, poput šefa Direkcije za snabdevanje stanovništva grada Beograda (DIRIS-a), plata je bila veća i za preko sedam puta (30.000). Na to treba dodati i druge razne beneficije poput obezbeđenog snabdevanja i drugo.⁴⁴ Prosečne plate državnih činovnika bile su, kao i u međuratnom periodu, dosta niže nego kod privatnih činovnika.⁴⁵ Međutim, privatni činovnici su pod okupacijom, zbog ukidanja i propadanja privatnih preduzeća i smanjenog posla, praktično doživeli slom. Oni koji su uopšte radili bili su malobrojni, jer su i privatne firme koje su poslovale uspešno bile i same malobrojne. Pri tom, one su se, uglavnom, nalazile u nemačkim rukama. Izgleda da su činovnici bili, u pogledu kupovne moći, u nešto gorem položaju nego čak i radnici. Oni su imali skoro dva puta manju

⁴¹ Наташа Милићевић, „О исхрани у окупираном Београду 1941–1944“, *Токови историје*, бр. 2, (2012), 87.

⁴² Primera radi, državni činovnici VI grupe, akademski obrazovani, oženjeni, sa dvoje dece i sa 10 godina službe imali su 5. aprila 1943. prosečnu platu 2.839,40 dinara, a 20. juna 1943. godine 4.344,28 dinara, dok su činovnici – pripravnici VIII grupe, akademski obrazovani i neoženjeni 5. aprila 1941. imali 1.596,37 dinara a 20. juna 2.793,64 dinara itd. (AS, Komesarijat za cene i nadnice (G-6), f. 234, Pregled kretanja cena, koštanja života i kupovne moći u Beogradu 1943).

⁴³ „Решење Министарства финансија и Министарског савета о привременом тромесечном додатку државним службеницима“, *Службене новине*, бр. 13, 13. 2. 1942; „Решење Министарства финансија и Министарског савета о привременом додатку на службу“, *Исто*, бр. 73, 11. 9. 1942; *Ново време*, 12. 9. 1942, 5.

⁴⁴ AS, G-6, f. 268, Predlog plata kancelarijskog osoblja Srpsko Simens Električno A. D. – Komesarijatu za cene i nadnice, 15. januar 1943.

⁴⁵ Prosečne plate direktora i ostalih lica na vodećim položajima u preduzećima bile su pre rata dva puta veće a 1943. tri puta u odnosu na činovnike VI grupe, akademski obrazovane, oženjene, sa dvoje dece i sa 10 godina službe. Taj odnos, međutim, bio je dosta ujednačen u slučaju državnih i privatnih činovnika sa najnižim zvanjima i srednjom školom (AS, G-6, f. 234, Pregled kretanja cena, koštanja života i kupovne moći u Beogradu 1943).

prosečnu godišnju platu nego što je bila prosečna godišnja nadnica. To je značilo da je činovnička porodica u odnosu na radničku krajem 1942. godine imala dvostruko manje mogućnosti da zadovolji egzistencijalne potrebe po stvarnim cenama. Mada ovde treba pomenuti da su radnici imali posebno važnu ulogu u ratnoj privredi okupatora i da su imali bolje, iako često nedovoljno, snabdevanje životnim namirnicama.⁴⁶

Sve u svemu, male plate su u mnogim slučajevima, posebno tamo gde nije bilo nikakvih drugih prihoda mimo redovne plate, vodile potpunom materijalnom propadanju činovnika. Ovde možda treba navesti kao karakterističan primer „bednog materijalnog položaja činovnika“, činovnike iz Ćićevca. Naime, tamo su se dvojica činovnika, koji su imali veliku porodicu sa petoro i šestoro dece, nalazili u toliko bezizlaznom položaju da su bili „prinudeni da šalju decu čak i u prošnju“.⁴⁷ To je toliko uznemirilo jednog predstavnika Komesarijata za cene i nadnice da je za ovaj slučaj, kao i za druge, tražio od predsednika vlade ozbiljniju reakciju i vođenje računa bar o tim najugroženijim pripadnicima činovničkog sloja.⁴⁸

Čak i te niske plate bile su dodatno ugrožavane raznim pritiscima na činovnike. Jedan takav desio se krajem 1942. godine. Tada je traženo od činovnika, kao i od penzionera, da potpišu izjavu odanosti politici koju je sprovodila vlada Milana Nedića. Svaki činovnik i penzioner je morao da se obaveže da će se boriti protiv svih onih koji „delom i reči“ remete mir i red, a posebno protiv komunističkog i masonskog rada, te da će „negovati i u narodu širiti samo srpska nacionalna osećanja i rad za što skorije ozdravljenje i obnovu Srbije u duhu intencija, odluka i naređenja Vlade narodnog spasa“. Njeno nepotpisivanje nosilo je kao posledicu gubitak plate ili penzije, a time i egzistencije. Ona se mogla, i pored potpisane izjave, izgubiti i ako nadređeni činovnik, koji je garantovao „iskrenost pobuda“ podređenih činovnika, posumnja da one nisu rukovođene istima.⁴⁹ To je u slučaju „loših odnosa“ između činovnika moglo da bude iskorišćeno za svojevrstne osvete, rešavanje neraščišćenih računa, ucene i slično.

Domaća uprava je, međutim, uz nemačku dozvolu, dosta rano počela da izuzima pojedine kategorije službenika i od zabrane primanja nagrada i dodataka u donesenim odlukama. To se odnosi pre svega na one činovnike od kojih je najviše zavisio uspeh preduzetih mera na političkom i ekonomskom polju. Tako je, primera radi, prvo izuzela činovnike Odeljenja za propagandu Predsedništva Ministarskog saveta, koji su početkom 1942. godine dobili nagrade „u proporciji sa današnjim životnim standardom“.⁵⁰ Slična situacija je bila i sa pojedinim

⁴⁶ Н. Милићевић, *О исхрани ...*, 87–88.

⁴⁷ AS, G-6, f. 158, Izveštaj komesarijata za cene i nadnice – Predsedniku Ministarskog saveta Milanu Nediću, br. 31455, 8. novembar 1943.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ IAB, OGB, k-224, f-1-456/43, Naredba Gradskog poglavarstva Beograda o uzimanju Izjava od službenika i penzionera, br. 26239, 5. decembar 1942.

⁵⁰ VA, Nda, 1-2-23, Položaj činovnika za propagandu, 10. april 1942; „Хонорари и награде државним и самоуправним службеницима за рад на пословима пропаганде“, *Службене новине*, бр. 13, 9. 2. 1942; *Ново време*, 14. 2. 1942, 3.

činovnicima koji su imali indirektne veze sa organizacijom kontrole cena i nadnica u okruzima. To su, doduše, najčešće bili najviši lokalni činovnici (okružni i sreski načelnici, kao i predstojnici policije), koji su, na primer, tokom 1943. godine u Valjevskom okrugu primali, pored plate, i nagrade u visini jedne do dve plate mesečno.⁵¹ Okružni načelnici jesu imali pravo, prema uredbama i pravilnicima, da raspoložu sa 40% novca stečenog od kazni za kršenje cena odnosno u borbi protiv „crne berze“. Ali nije bilo predviđeno da oni redovno dodeljuju nagrade sami sebi i svojim bliskim saradnicima, već da tim novcem nagrađuju naročito „vredne i zaslužne“ činovnike – kontrolore koji su direktno angažovani u tom poslu, kao i druge učesnike koji im u tome pomažu kao što su konfidenti, potkazivači i hvatači lica koja krše cene i slično.⁵²

Ovo nije usamljen primer. Izgleda da je ta vrsta novčane pomoći i nagrade, kao i neke druge (obezbeđenje namirnica, drva i drugih potreba), samo u manjem obimu, bila prisutna i kod sreskih i opštinskih činovnika. To je kod onih koji su bili zaobidjeni, a to su skoro uvek činovnici najnižeg ranga, izazivalo nezadovoljstvo.⁵³ Slične stvari dešavale su se i u ministarstvima, gde su postojali odbori i udruženja za snabdevanje životnim namirnicama. Neretko se događalo da upravo činovnici čije su materijalne prilike bile bolje dobiju veće količine namirnica, a da oni koji su u teškoj situaciji ne dobiju ništa. Svakako da to nije bila ni namera, a ni cilj osnivanja pomenutih odbora i drugih organa, ali se događalo da male grupe činovnika zloupotrebe svoje pozicije i obezbede namirnice samo za sebe.⁵⁴ Domaća uprava često nije mogla da kontroliše ponašanje svojih činovnika, ali je u brojnim slučajevima, tamo gde je smatrala da treba i da joj je važno za sprovođenje odluka i mera, kao u slučaju činovnika za propagandu, uticala i tolerisala jačanje njihovog materijalnog položaja. To se odnosi i na položaje najvažnijih predstavnika lokalne vlasti u unutrašnjosti zemlje, pošto je na taj način obezbeđivala i njihovu podršku i lojalnost. Međutim, treba istaći i da je u zavisnosti od okruga i sreza izvestan broj srpskih činovnika radio u vrlo

⁵¹ AS, G-6, f. 294, Spisak lica koja ne spadaju u organizaciju kontrole cena i nadnica odnosno u Privrednu policiju, a kojima je ipak podeljena nagrada jul 1943 – januar 1944.

⁵² Prema Uredbi o Kaznenom fondu Komesarijata za cene i nadnice, kao i Pravilniku (april 1942), sredstva fonda su se delila na sledeći način: 10% je išlo Komesarijatu za cene i nadnice, 50% je dobijala „država“, a 40% okružna načelstva, odnosno referenti za cene pri okružnim načelstvima. Uzgred, referenti su i predlagali raspodelu sredstava u delu fonda od naplaćenih kazni koji je pripadao okružnim načelstvima (AS, G-6, f. 254, Raspis Komesarijata za cene i nadnice – Svim Okružnim načelstvima, odeljenju za nadzor cena kod Uprave grada Beograda, svim Sreskim načelstvima i Predstojništvima policije i Sreskim ispostavama, 31. decembar 1942; Isto, Stanje Kaznenog fonda Komesarijata za cene i nadnice za proteklo vreme od početka rada do 31. decembra 1943).

⁵³ Primećivalo se već u zimu 1941/42. godine da viši opštinski službenici u Beogradu dobijaju meso i drva, dok niži ne dobijaju ništa (IAB, OGB, Upravno odeljenje, k-224, f-2-533/43, Akt Ministarstva unutrašnjih poslova – Gradskom poglavarstvu Beograda, br. 185, 17. januar 1941).

⁵⁴ Pri Ministarstvu prosvete i vera postojala su dva organa koja su brinula o snabdevanju činovnika: Zajednica službenika i Odbor za socijalno staranje. I dok je prvi trebalo samo da brine o čuvanju i raspodeli namirnica, drugi je dobio ulogu da pronade i dopremi iste do mesta čuvanja (AS, Ministarstvo prosvete i vera (G-3), f. 162, Izveštaj Odbora za socijalno staranje – Ministru prosvete i vera, pov. br. 1, 15. oktobar 1943). O tome više i u: Љ. Шкодрић, *н. д.*, 145–146.

teškim uslovima na terenu, gde često nije postojala dobra javna bezbednost i gde su bili izložni suprotnim naređenjima nemačkih ili bugarskih vlasti u odnosu na naređenja srpskih organa, ali i stalnom strahu i napadima od pripadnika otpora i slično. Upravo je to bilo karakteristično za činovnike koji su vršili nadzor nad cenama.⁵⁵ Stoga nije ni čudo da je srpska centralna vlast, u okvirima mogućnosti, pokušavala da na razne načine pridobije činovnike za što bolje obavljanje posla.

Većina činovnika je ipak provodila radno vreme u kancelarijama, koje se zimi, usled nedostatka ogreva, nisu grejale. Tada su u Okružnom sudu u Beogradu, u jesen 1941. godine, sedeli i radili u kaputima.⁵⁶ Dragutin J. Ranković je konstatovao da činovnici „propadaju od hladnoće“.⁵⁷ U najboljem slučaju okupljali su se u jednoj kancelariji koja se jedina grejala.⁵⁸ Iz kancelarije su se vraćali u domove koji su isto tako bili hladni, što se odražavalo na njihovo fizičko ali i psihičko stanje. Osim toga, često je menjan i ritam radnog vremena; čas je bio dvokratni, a onda jednokratni, pa opet dvokratni i slično. To je zavisilo i od drugih uslova poput, na primer, štednje struje u zimskim danima. No, bez obzira na to činovnici su morali da se iznova privikavaju na radno vreme. Jedan savremenik je već u prvim mesecima okupacije oštro napao dvokratno radno vreme, ističući da je tako činovnik „rob kancelarijskog vremena“. Činovnik kod takve podele radnog vremena, ukazivao je, „ne može nikad da izađe sa svojom porodicom, ne može da svrati u čaršiju radi kupovine potrebnih stvari“. A rad je trebalo da bude, pisao je, u duhu nacionalsocijalizma, „izvor radosti“.⁵⁹ Mnogi su zbog nemogućnosti da kupe obuću i odeću išli na posao u pohabanom odelu, i u cipelama koje su u kišnim danima puštale vodu. Činovnici su se stalno žalili na takvo stanje. Neretko su molili da im se daju cipele jer nemaju pare za druge, a one koje trenutno nose su na izmaku.⁶⁰

To se vrlo brzo odrazilo i na njihov odnos prema radu u službi. Bilo je teško, iako su to nadležne vlasti stalno tražile, naterati činovnike da u takvim uslovima poštuju disciplinu i red. Zato je bezbroj kritičkih opaski i komentara na to da na vreme ne dolaze u kancelariju, da odlaze sa posla pre kraja radnog vremena ili da neretko usred radnog vremena, bez dozvole, napuštaju radna mesta i bave se privatnim poslovima. Mnogi to, međutim, nisu činili iz hira već iz nužde, jer su bili opterećeni potragom za namirnicama i drugim stvarima ne-

⁵⁵ VA, Nda, 34-7-40, Izveštaj Komesarijata za cene i nadnice – Predsedniku Ministarskog saveta Milanu Nediću, pov. br. 164, 5. april 1944.

⁵⁶ Наташа Милићевић и Душан Никодијевић, (прир.), *Свакодневни живот под окупацијом. Искусство једног Београђанина 1941–1944* (Београд: ИНИС, 2011), 94, Забелешка од 16. децембра 1941.

⁵⁷ *Исто*, 359–360, Забелешка од 24. октобра 1942.

⁵⁸ *Исто*, 126, Забелешка од 28. јануара 1942.

⁵⁹ Мр., „Радост и рад“, *Општинске новине*, 30. 5. 1941, 2.

⁶⁰ AS, G-5, f. 4, Molba Stojka Ćirića, čin. privrednog referenta Okružnog načelstva u Kruševcu – Ministarstvu narodne privrede, 25. februar 1943; IAB, OGB, Upravno odeljenje, k-236, f-5-68/44, Molba činovnika Dragutina Bogdanovića – Šefu odseka za lečenje i sanitarne ustanove OGB, 4. mart 1944.

ophodnim za zadovoljenje osnovnih potreba. Pošto često nisu imali posla, a i kada su imali nisu za njega marili, oni su da bi prekratili vreme, šetali po kancelarijama, družili se sa kolegama i ogovali. Čak se dešavalo i da se mnogi činovnici sa nepoštovanjem odnose prema šefovima i odbiju da ih na radnom mestu, u prolazu, pozdrave.⁶¹ Često je naglašavan neprimeren odnos koji su činovnici imali prema strankama, što je iznova teralo najviše upravne vlasti da od njih traže savestan i ljubazan odnos, primeren ljudima zaposlenim u „državnoj“ službi. Izgleda da su činovička nezainteresovanost, sporost i neefikasnost, nasleđene iz predratnog vremena, u ratu postale još gore i vidljivije. O tome svedoči i naređenje Milana Nedića iz marta 1943. godine, u kome je tražio, osim poštovanja reda i discipline, lepog odnosa prema strankama, i da kancelarije prestanu da budu „mesta uobičajenog politiziranja i kritika...“ da poslovi „postanu jednom tajna za ulicu“, jer su se, kaže, u „poslednje vreme“ sva dešavanja iz kancelarija prelila na ulice, kafane i privatne domove, u kojima su nastavila da se prepričavaju i komentarišu.⁶² Kako je postepeno dolazilo do opadanja discipline i reda svedoči i Dejan Medaković, koji je tokom okupacije volontirao u Muzeju kneza Pavla. On kaže da je prvobitno strogi Milan Kašarin, direktor Muzeja kneza Pavla, tražio od zaposlenih ponašanje kao u vreme mira. Ubrzo je, međutim, morao da odustane od tih zahteva. D. Medaković piše: „Sjajne tamno-plave uniforme sa lampasima crne cipele i kape, već su pokazivale tragove propadanja. Najpre su otpadala srebrna dugmad za koju nisu postojala rezervna, onda su došle zakrpe, a „glanc“ na uniformama postao je vidljiv. Uniforme su izgubile svaki smisao kada su se pojavile braon cipele, sa gumenim đonom jer u ekonomatu su bile iscrpene sve zalihe crnih. Poslužitelji su počeli da kasne na dužnost, izgovarajući se lošim vezama, pojavila se i oskudica u hartiji i olovkama. Pa ipak, nije nas u Muzeju mimoišla ni prodaja namirnica na crnoj berzi“.⁶³

Činovnicima se činilo besmislenim da zbog takve situacije u svetu rada i svetu života vode računa o savesnom obavljanju službe, disciplinovanom dolasku na posao i, još više, poštovanju veoma strogih naređenja o ponašanju prema šefovima, koji su najčešće izvršavali naređenja okupatora ili naređenja koja su samo njemu koristila i najužem krugu njegovih saradnika iz vrhova srpske uprave. To je pokazivalo i odsustvo podrške politici srpske vlade. S druge strane je svedočilo i o svojevrsnoj nezainteresovanosti činovnika za posao i zanemari vanju dužnosti državne službe u uslovima okupacije zemlje.

Dosta muke činovnicima zadavali su i česti premeštaji. Već smo pomenuli da su premeštaji posle gušenja ustanka bili put da se sklone činovnici iz

⁶¹ Ministarstvo narodne privrede je, primera radi, tokom cele okupacije pokušavalo da disciplinuje svoje činovnike. To mu, međutim, nije uspevalo, o čemu svedoče i brojna naređenja koja su prosleđivana o radu, disciplini, vremenu dolaska i odlaska činovnika i dr. (AS, G-5, f. 24, Naredba Ministarstva narodne privrede, br. 10591, 21. mart 1942; Isto, G-5, f. razno, Naredba Ministarstva narodne privrede, br. 2404, 9. decembar 1942; Isto, f. 33, Obaveštenje Ministarstva narodne privrede – Odeljenju za šumarstvo, br. 2961, 29. januar 1943).

⁶² VA, Nda, 34-9-57, Raspis Predsedništva Ministarskog saveta, br. 16, 8. mart 1943.

⁶³ Dejan Medaković, *Ефемерис*, II (Београд: БИГЗ, 1993), 81–82.

sredina gde su iskazali izvesnu „naklonost“ prema komunistima i da se ojača autoritet vlasti dovođenjem „nacionalnih“ i „rodoljubivih“ činovnika. Ali, oni su se nastavili i kasnije i bili su toliko učestali da je izvanredni komesar za personalne poslove u jednom izveštaju konstatovao da se činovnici „premeštaju po koji put bez ikakvog obzira ni u odnosu na interese službe, a najmanje u odnosu na interese službenika“. ⁶⁴ Oni se, smatrao je on, nekada „ničim ne daju objasniti“, jer se dešava da se „pojedini službenici u toku jedne godine premeštaju po dva-tri i četiri puta“. Svaki takav premeštaj i seoba zahtevali su i ogromne izdatke, a ako se to čini još više puta godišnje, onda se time ispoljava, mišljenja je bio komesar Tanasije Dinić, „krajnja bezobzirnost u odnosu na interese službe a naročito u odnosu na službenike“. Zato je i insistirao da se, osim bez preke potrebe, činovnici ne premeštaju. ⁶⁵

U tako nepovoljnim uslovima života i rada činovnici su lako podlegali korupciji i zloupotrebi službe. Te pojave su bile i ranije prisutne, ali su tokom okupacije postale široko rasprostranjene. Prema jednom izvoru, korupcija je uzela tolikog maha da se „skoro ni jedna radnja ne može sprovesti ako činovnik – službenik nema od toga lično bilo kakvu moralnu ili materijalnu korist“. ⁶⁶ Procenjivalo se i to da je najprisutnija kod državnih službenika raznih kontrolnih organa koji su pratili cene robe široke potrošnje. Čak se tvrdilo da je preko 80% njih korumpirano. ⁶⁷ Na neki način to je i očekivano, jer se radilo o poslu kontrole robe koja je svima bila potrebna. Tada su se na udaru nalazili svi u lancu trgovine, i privrednici i stanovnici. Pomenimo, u nepreglednom broju primera, jedan koji to ilustruje; neki kontrolori u Jagodini ucenjivali su trgovce da ih neće prijaviti, da će sačekati dok ne regulišu određene propuste i za to tražili i uzeli pare. ⁶⁸ Korupcija i zloupotrebe položaja bile su izgleda dosta česte i kod sreskih načelnika i predsednika opština. Tako se Luka Radević, sreski načelnik u Mladenovcu, pominje kao „najneugledniji sreski načelnik, koga je Mladenovac ikada imao“, jer je već u toku Aprilskog rata 1941. godine prisvojio konje i kola, kao i svilu iz tamošnje fabrike, koju je posle skupo prodavao. On je, osim toga, pojedinim trgovcima za novac opraštao kazne, a uzeo je i „nekoliko hiljada cigareta“ od veletrgovaca i time maloprodavcima uskratilo zaradu a sam se obogatio i slično. ⁶⁹ Ništa bolje nije od savremenika ocenjen ni Strahinja Janjić, predsednik opštine grada Leskovca, koji je, posle kratkog boravka na tom položaju, pokazao izuzetno veliku samovolju i bezakonje, od iznude novca od građana do njihovog prebijanja i za „sitnice“. ⁷⁰ Možda je ipak najčuveniji slučaj

⁶⁴ VA, Nda, 72-1-2, Izveštaj Izvanrednog komesara za personalne poslove – Predsedniku Ministarskog saveta, pov. br. 998, 1. oktobar 1942.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ Isto, 153-4-6, Korupcija i protekcionizam u državnom činovničkom aparatu, bez datuma.

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ AS, G-6, f. 106, Izveštaj izaslanika Komesarijata za cene i nadnice – Komesaru za cene i nadnice, br. 11988/42, 10. jul 1942.

⁶⁹ VA, Nda, 44-2-14, Izveštaj o Luki Radeviću, sreskom načelniku u Mladenovcu, avgust 1941.

⁷⁰ AS, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača (G-25), f. 19, Izjava Dušana Radovića, lekara iz Leskovca o radu Strahinje Janjića, br. 1310, 19. januar 1942;

bio onaj u vezi sa mitom i korupcijom činovnika Berze rada u Beogradu, koji su nezakonito i masovno oslobađali obveznike od obaveznog rada za novac i druge nagrade. Tada je uhapšeno preko sto lica, a kažnjeno njih osamdeset dvoje. Oni su, pored zatvora i prinudnog rada, naterani da nose ispisane table ulicama Beograda, na kojima je pisalo: „Mi smo oni koji smo pare davali i pare primali da ne idemo na rad. Zato je išla sirotinja“ i slično.⁷¹ Činovnici su time gubili autoritet, a gubila ga je i srpska upravna vlast, koja je zapravo želela da „prekine sa svim štetnim nasledima iz prošlosti“ i da gradi jednu „novu Srbiju“, u kojoj bi postojao drugačiji odnos činovnika i vlasti prema stanovništvu.⁷²

U takvim uslovima života i rada teško je bilo, i pored velikih pritisaka, naterati činovnike da se aktivno uključe u stvaranje „nove srpske države“ bilo držanjem predavanja ili drugim aktivnostima. Velika većina činovnika je bila zapravo, prema jednom izveštaju, svesna vremena u kome živi i želela je da „ostane po strani i izvan događaja“. Ta većina imala je realan „strah od suvišnog eksponiranja“ u lokalnoj i široj zajednici pod okupacijom. Mogli su zbog toga da postanu još izraženija meta pripadnika pokreta otpora, koji su ih doživljavali kao „saradnike okupatora i vlade koja saraduje sa njima“. Možda je još važnije bilo to što su činovnici, kako je isticao načelnik kraljevačkog okruga, osećali da su oni i njihov rad izgubili poštovanje stanovnika. Stanovnici su ih, bez obzira na razumevanje teškoća njihovog položaja, uglavnom, prema tom izvoru, moralno osuđivali kao ljude koji nisu u službi naroda, već u službi odbrane interesa okupatora.⁷³

Sve u svemu, činovnički sloj je tokom okupacije pretrpeo, kao i čitavo društvo, velike i duboke promene. Iako su i tokom okupacije osnovu položaja činovnika činili predratni zakoni o činovnicima, donesene su brojne uredbe, naredbe i zabrane koje su ugrozile njihov predratni društveni položaj, moć i status. Novostvoreni svet rada i života činovnika pod okupacijom postao je svet u kojem su dominirali pritisak domaćih i okupatorskih vlasti, stalan strah za opstanak u službi, provere pouzdanosti i lojalnosti, ali i svet malih plata, nedovoljnih za život. Domaća vlast je sprovodila dve vrste međusobno suprotstavljenih mera prema činovnicima. Prva je podrazumevala odstranjivanje svih suvišnih i „nacionalno neispravnih“ državnih službenika i njihovo svođenje na stvarne potrebe, dok je druga iste mere ublažavala, prenebrežavala i zaobilazila. Mnogi činovnici jesu izbačeni iz sveta rada bilo otpuštanjima ili penzionisanjima, ali su umesto njih primljeni drugi, posebno činovnici-izbeglice, od kojih se očekivalo da budu nosioci „novog puta Srbije“ u okviru nacističke Evrope. Po-
menute mere su pokrenule i proces socijalne mobilnosti u uslovima rata i oku-

VA, Nda, 21-8-9, Šifrovana depeša Okružnog načelnika Stranjakovića o Strahinji Janjiću, 1. februar 1942.

⁷¹ *Ново време*, 18. 3. 1943, 3; *Исто*, 19. 3. 1943, 3; IAB, UGB, SP, k-157/1, Izveštaj SP UGB – Feldkomandanturi 599, br. 1006/43-III/1, 3. april 1943.

⁷² IAB, OGB, Upravno odeljenje, 1941, k-211, f-7-82/41, Naredba Predsednika Opštine grada Beograda D. Jovanovića, 2. jun 1941.

⁷³ VA, Nda, 22-2-31, Mesečni izveštaj Okružnog načelstva okruga Kraljevačkog za mesec decembar 1942 – Ministru unutrašnjih poslova, Kabinet, pov. br. 5/43, 4. januar 1943.

pacije. Domaća vlast, kao i okupaciona, ipak nije uspela da stvori, što je bio i cilj, efikasan i ekonomičan činovnički aparat i raskine sa predratnim sistemom i slikom činovnika kao neefikasnih, korumpiranih i nepouzdanih pojedinaca. Izgleda da su, umesto toga, sporost, nezainteresovanost, korupcija i zloupotreba službe postali još rasprostranjeniji. Čak se procenjivalo da je preko 80% službenika raznih kontrolnih organa koji su pratili robu široke potrošnje korumpirano. Stanje redovnih prihoda pokazuje apsolutan pad životnog standarda. Prosečni redovni prihodi činovnika su već krajem 1942. godine jedva pokrivali 10% stvarnih potreba činovničke porodice. Čak su činovnici u pogledu kupovne moći bili u nešto gorem položaju nego radnici. Slično je i kada je reč o privatnim činovnicima. Unutar činovnika postojala je i izrazita ekonomska diferencija. Ona je delimično bila podržana i promovisana od vlasti. Motivisana je potrebom da se za domaću vlast i njenu politiku vežu novčanim i drugim nagradama oni činovnici koji su je podržali a procenjeni su kao nacionalno ispravni i pouzdani. Za razliku od njih mnogi drugi, posebno niži činovnici, koji su ionako imali niže plate, našli su se na ivici bede, čak toliko da su im deca išla u prošnju. Jedni i drugi su time gubili autoritet, a gubila ga je i srpska „država“, odnosno vlast pod okupacijom.

REFERENCE

- Avramov Smilja, i Milenko Kreća. *Međunarodno javno pravo*. Beograd: Naučna knjiga, 1990.
- Aleksić, Dragan. *Privreda Srbije u Drugom svetskom ratu*. Beograd: INIS, 2002.
- Borković, Milan. *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941–1944*, 1–2. Beograd: „Sloboda“, 1979.
- Dimić, Ljubodrag. *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, I–III. Beograd: Stubovi kulture, 1997.
- Dobrivojević, Ivana. „Pod budnim okom države. Državni činovnici u Kraljevini Jugoslaviji“. U: *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*. Urednik Milan Ristović, 479–504. Beograd: Clio, 2007.
- Dobrivojević, Ivana. *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1934*. Beograd: ISI, 2006.
- Janićijević, Milosav. *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*. Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za sociološka istraživanja, 1984.
- Kerkez, Slobodan Đ. *Društvo Srbije u Drugom svetskom ratu 1941–1945*. Niš: Centar za balkanske studije, 2004.
- Kreso, Muharem. *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1979.
- Majdanac, Boro. *Pozorište u okupiranoj Srbiji. Pozorišna politika u Srbiji 1941–1944*. Beograd: KIZ Altera i Udruženje dramskih umetnika Srbije, 2011.

- Marković, Peđa J. *Beograd i Evropa, 1918–1941. Evropski uticaji na proces modernizacije Beograda.* Beograd: IŠP Savremena administracija d. d., 1992.
- Медаковић, Дејан. *Ефемерис II.* Београд: БИГЗ, 1993.
- Miletić, Antun (prir.). *Aprilski rat 1941: zbornik dokumenata II.* Beograd: Vojnoistorijski institut, 1987.
- Milićević, mr Nataša. „Srpsko građanstvo u okupiranoj Srbiji 1941–1944“. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2016.
- Milićević Nataša, i Dušan Nikodijević (prir.). *Svakodnevni život pod okupacijom. Iskustvo jednog Beograđanina 1941–1944.* Beograd: INIS, 2011.
- Milićević, Nataša. „O ishrani u okupiranom Beogradu 1941–1944“. *Tokovi istorije*, br. 2, (2012), 77–91.
- Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945.* Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Škodrić, Ljubinka. *Ministarstvo prosvete i vera u Srbiji 1941–1944. Sudbina institucije pod okupacijom.* Beograd: Arhiv Srbije, 2009.
- Vučinić, Zoran. *Međunarodno ratno i humanitarno pravo.* Beograd: Službeni glasnik, 2006.

NATAŠA MILIĆEVIĆ, PhD, Research Associate
Institute for Recent History of Serbia
Belgrade, Republic of Serbia
natasa.milicevic@mts.rs

CIVIL SERVANTS IN OCCUPIED SERBIA 1941–1944

Summary

Civil servants in Serbia under Nazi occupation experienced deep and great transformation as the rest of the society. The complete prewar social structure, that included civil servants, was disturbed. Furthermore, internal structure of civil servants as social group was disturbed, too. Although their status was based on prewar legislation, numerous decrees, orders and bans altered their prewar social position, status and social power. New world of their work and life under occupation became a world dominated by pressures, both by domestic and occupier's authorities, constant fear for survival in service, permanent testing of reliability and loyalty. In addition, it was a world of small incomes, insufficient for existence. Domestic authorities enforced two kinds of mutually confronted measures. First measure implied a removal of all redundant and „nationally unreliable“ civil servants and reducing of their numbers according real needs. The other measures tend to mitigate, neglect and bypass the first measure. Many servants were expelled from the world of labor, either by laying off

(around 10,000) or by retirement. At their workplaces were hired many others, especially refugees. New civil servants were expected to pave „new way for Serbia“ within the Nazi Europe. The measures mentioned above activated intensive social mobility in all directions. However, neither domestic nor German authorities succeeded to create proclaimed effective and non-expensive administrative apparatus. Also, they could not break with the prewar system. They could not change the image of civil servants as non-effective, corrupted and unreliable individuals who had been responsible for the catastrophe of state and society. Instead, it seemed that slowness, lack of enthusiasm, corruption and misuses became more widespread. It was estimated that more than 80% of clerks in different institutions in charge for the control of consumption products, were corrupted. At the end of 1942, regular incomes and expenses show absolute decline of the living standard. Average regular incomes of civil servants covered only 10% of real needs of a family. Civil servants had somewhat worse position than ordinary workers (an average civil servant salary was twice smaller than workers wage), because workers had more important role in the war economy. Private clerks had better salaries than civil servants, as before the war. However, number of private clerks dramatically declined due to the closing and bankruptcy of many private enterprises. Civil servants experienced a great economic differentiation during the war. This process was additionally supported by domestic and German authorities. Motive for that support was a need to bond reliable and loyal servant to domestic authorities. The other were even forced to use own children for begging. All civil servants lost authority, as the state itself. Therefore, civil servants sensed lack of respect, and even a moral condemnation as people in service of occupiers.

KEYWORDS: Serbia, The Second World War, Nazi occupation, society, Civil servants, Serbian collaboration authorities, working conditions, social stratification